

ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΚΤΗΡΙΑΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΠΥΡΚΑΓΙΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟ 1808

4.000 χιλιάδες χρόνια ιστορίας, 2.000 βιβλιογραφικές αναφορές κάτω από διαφορετικές ονομασίες και 750 μνημονεύσεις στην Εβραϊκή Βίβλο σχετίζονται με το όνομα της «Μητρόπολης του κόσμου»¹. Σύμφωνα με την Haggadah, η ιστορία της Ιερουσαλήμ (της «πρώτης πέτρας του κόσμου») ξεκινά ταυτόχρονα με την ίδια τη δημιουργία του κόσμου (Midrash sal.76,3)². Τις πρώτες γραπτές πληροφορίες για την «καταραμένη πόλη» της URUSHALEM, τις έχουμε από τις αιγυπτιακές πηγές³. Σύμφωνα με την παράδοση της Βίβλου, τον 21^ο αι. π.Χ. ο βασιλιάς της SALEM, Μελχισεδέκ, θα συναντήσει τον Αβραάμ, πιθανότατα στα βόρεια της κοιλάδας των Κέδρων⁴. Πριν από την άφιξη των Ισραηλιτών στη «Γη της Επαγγελίας», η Ιερουσαλήμ φέρει την ονομασία URU-SALIM (πόλη της ειρήνης)⁵. Από το 2000 έως το 1000 π.Χ., στην Ιερουσαλήμ κατοικεί η φυλή των JEBUSEENS (Ιεβουσαίοι), πάνω στο λόφο που συνορεύει δυτικά με την κοιλάδα των CEDRON (Κέδρων) και ανατολικά με την κοιλάδα των TYROPEON (Τυροποιών)⁶. Το 1000 π.Χ. περίπου, ο Δαβίδ θα καταλάβει την πόλη των Ιεβουσαίων και θα αγοράσει από τον ARAUNAH την τοποθεσία όπου θυσίασε ο Αβραάμ⁷. Ο γιος του Δαβίδ, Σολομών, το 960 π.Χ., θα κατασκευάσει τον πρώτο περίφημο Ναό της Ιερουσαλήμ, από χαλκό, χρυσό και πολύτιμο κέδρινο ξύλο⁸. Το 932 π.Χ., μετά το θάνατο του Σολομώντα, το κράτος του Ισραήλ χωρίζεται σε δύο βασιλεια, το βόρειο και το νότιο, το οποίο έχει πρωτεύουσα την Ιερουσαλήμ. Το 722 π.Χ., η μεγάλη δύναμη των Ασσυρίων καταλαμβάνει το βασίλειο του βορρά. Το 586 π.Χ., ο βασιλιάς της Βαβυλωνίας, Ναβουχοδονόσορ, καταλαμβάνει την Ιερουσαλήμ, οδηγεί το λαό της στην εξορία και καταστρέφει το Ναό του Σολομώντα⁹. 50 χρόνια αργότερα, με την κατάλυση του ασσυριακού κράτους από τους Πέρσες, ο βασιλιάς Κύρος θα επιτρέψει την επάνοδο των Ισραηλιτών στην πατρίδα τους και την

ανακατασκευή του Ναού από τους Έσδρα και Νεμιά¹⁰. Το 332 π.Χ., η πόλη παραδίνεται στο Μέγα Αλέξανδρο, ο οποίος θα σεβαστεί το θρησκευτικό χαρακτήρα της. Το 167 π.Χ., ο βασιλιάς των Σελευκιδών της ελληνιστικής Συρίας, Αντίοχος Δ' ο Επιφανής, θα απαγορεύσει τη μελέτη της Torah και τη λειτουργία του Ναού και θα βεβηλώσει την πόλη της Ιερουσαλήμ. Το γεγονός αυτό προκαλεί την αγανάκτηση του εβραϊκού λαού, ο οποίος επαναστατεί

1. K. H. Fleckenstein-W. Müller, *Gerusalemme città santa di ebrei, cristiani e musulmani*, Roma 1989, σ. 27 (στο εξής: Fleckenstein-Müller, *Gerusalemme*).
2. Haggadah: Ανθολογία της αρχαίας εβραϊκής παράδοσης που περιέχει περιγραφές, παραδόσεις και πνευματικές οδηγίες. Η φιλοσοφία της Midrash είναι μια ραβινική απόδοση της Βίβλου. Z. Vilnay, *Legends of Jerusalem*. Philadelphia 1980 (στο εξής: Vilnay, *Legends*).
3. Fleckenstein-Müller, *Gerusalemme*, σ. 10.
4. P. Meistermann ofm, *Jérusalem à travers les siècles*, Jerusalem 1970, σ. 14 (στο εξής: Meistermann, *Jérusalem*) και T. Π. Θέμελνς, *Η Ιερουσαλήμ και τα μνημεία αυτής*, εν Ιερουσαλήμ 1932, τόμ. Α', σ. 34 (στο εξής: Θέμελνς, *Ιερουσαλήμ*).
5. Meistermann, *Jérusalem*, σ.14 και Θέμελνς, *Ιερουσαλήμ*, σ. 16. «Ο αραμαϊκός τύπος είναι Yerush-lem, ο ουριακός Urishlem, ο κοπτικός Urashalem, ο ασσυριακός Ushalim-Ursalim και θεωρείται ως η αρχική μνεία της Ιερουσαλήμ εν ταις σφηνοειδείς γραφές της Tell-el-Amarna, το 1400 π.Χ. Ο ελληνικός τύπος «Ιεροσόλυμα» συναντάται και στα μακκαβαϊκά συγγράμματα. Το όνομα Σαλήμ στενώς συνδέεται εν Εβραϊκοίς χρόνοις μετά του Μελχισεδέκ. Τινές μάλιστα δέχονται ότι η λέξις Σαλήμ είναι απλούν επίθετον του Μελχισεδέκ».
6. S. de Sandoli, *Il Calvario e il S. Sepolchro*, F. P. P., Jerusalem 1974, σ. 11 (στο εξής: De Sandoli, *Il Calvario*) και A. Negev, *The Archaeological Encyclopaedia of the Holy Land*, New York 1990, σ. 198-199 (στο εξής: Negev, *Encyclopaedia*).
7. Fleckenstein-Müller, *Gerusalemme*, σ. 10 και D. Bahat, *Jerusalem, Cartas historical*, Jerusalem 1989, σ. 10 (στο εξής: Bahat, *Jerusalem*).
8. Josephus, *The Life against apion I*, London 1966, σ. 298, Fran Alpert, *Historical guide to Jerusalem throughout the ages*, U.S.A. 1984, σ. 4 (στο εξής: Alpert, *Historical Guide*) Negev, *Encyclopedia*, σ. 198, Fleckenstein-Müller, *Gerusalemme*, σ. 10.
9. Alpert, *Historical Guide*, σ. 4.
10. N. Ezra, *The writings*, U.S.A., 1962.

υπό την καθοδήγηση του Ιούδα Μακκαβαίου (166-161 π.Χ.). Οι Ασμονίτες, που προέρχονται από την οικογένεια του Ιούδα, ενισχύουν την πόλη με νέες φρουριακές κατασκευές και επισκευάζουν τα τείχη. Το βασίλειο θα επεκταθεί στα όρια που είχε στην εποχή του Σολομώντα.

Στον πολιτικό, όμως, ορίζοντα της Μεσογείου εμφανίζεται μια καινούρια δύναμη, οι Ρωμαίοι. Το 63 π.Χ., ο Πομπήιος καταλαμβάνει την Ιερουσαλήμ και την καταστρέφει εκ θεμελίων. Το 37 π.Χ., ο διάδοχός του, Ηρώδης ο Μέγας, για να κερδίσει τη συμπάθεια του λαού, προβαίνει σε ανάπλαση και επέκταση του Ναού του Σολομώντα, ενώ στη Ν.Α. γωνία του κατασκευάζει φρουριακό συγκρότημα στο όνομα του αυτοκράτορα Μάρκου Αντώνιου. Προς το τέλος της βασιλείας του Ηρώδη, το 4 π.Χ. περίπου, γεννιέται ο Ιησούς. Μετά το θάνατο του Ηρώδη, οι Ρωμαίοι κάνουν την Ιουδαία ρωμαϊκή επαρχία.

1. ΙΟΥΔΑΪΚΗ – ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (33-135 μ.Χ.)

Κατά την περίοδο αυτή δεν έχουμε μεγάλα χριστιανικά κτήρια στους Αγίους Τόπους. Οι πρωτοχριστιανοί, οι οποίοι προέρχονται από τον εβραϊσμό και την ειδωλολατρεία, συγκεντρώνονται σε ιδιωτικές κατοικίες. Στους χώρους αυτούς εκτελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα, μελετούν και θυμούνται τη ζωή και τη διδασκαλία του Χριστού¹¹. Την περίοδο αυτή έχουμε θρησκευτικές τελετές στον Γολγοθά, με λατρεία του Σταυρού, ο οποίος για το σκοπό αυτό τοποθετείται πάνω στον Άγιο Βράχο, στην ίδια ακριβώς θέση που έγινε η σταύρωση του Σωτήρα. Το 70 μ.Χ., οι Ρωμαίοι με τον Τίτο καταστρέφουν την Ιερουσαλήμ, μαζί με το Ναό του Σολομώντα, αλλά ο Πανάγιος Τάφος και ο Γολγοθάς δεν παθαίνουν σοβαρές ζημιές¹². Η λατρεία του Σταυρού συνεχίζεται έως το 135 μ.Χ. και συμπίπτει με την καταστολή της επανάστασης των Ιουδαίων, οι οποίοι τελούν υπό την καθοδήγηση του Βαρ Κοχέβα (Bar Kochba)¹³. Ο Αδριανός θα απαγορεύσει, με την ποινή του θανάτου, τη χριστιανική λατρεία, όπως μας πληροφορούν ο Αριστίων από την Πέλλα, το 156 μ.Χ. περίπου («...Το παν έθνος εξ εκείνου και περί τα Ιεροσόλυμα γής πάμπαν επιβαίνει είργεται νόμου δόγματι και διατάξεσιν Αδριανού...») και ο Ιουστίνος, το 200 μ.Χ. («...και θάνατος κατά του καταλαμβανομένου Ιουδαίου εισιόντος ώρισται, ακριβώς επίσταθε...»).

2. ΡΩΜΑΪΚΗ – ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (135-326 μ.Χ.)

Μετά την καταστολή της ιουδαϊκής επανάστασης και την καταστροφή της υπόλοιπης πόλης από τον Αδριανό, η νέα πόλη θα πάρει το όνομα Αιλία Καπιτωλίνα και θα εποικιστεί από πολίτες Ρωμαίους, ειδωλολάτρες και ευγενείς χριστιανούς¹⁴. Η νέα ειδωλολατρική πόλη κτίζεται με το ιπποδάμειο σύστημα και είναι χωρισμένη σε επτά «insulas», που διοικούνται από επτά «Διαχειριστές». Η πόλη αποκτά νέα φυσιογνωμία με την κατασκευή δημοσίων κτηρίων, λουτρών, θεάτρων και ναών. Ο Αδριανός κατασκευάζει μεγαλοπρεπείς ναούς στους τόπους της χριστιανικής λατρείας, με σκοπό να εξαλειφθεί και να ξεχαστεί η λατρεία του Χριστιανισμού. Έτσι ο Αδριανός, για να καλύψει τους δύο σημαντικούς λατρευτικούς χώρους, δηλ. τον Πανάγιο Τάφο και τον Γολγοθά («...τον πάντα καλύπτουσι τόπον, κάπειτ' εις ύψος αιωρήσαντες, λίθω τε καταστρώσαντες, κάτω πού το θεϊόν άντρον υπό πολλώ τω χώματι κατακρύπτουσιν...» Ευσέβιος, *Vita Constantini* 3, 25), κατόρθωσε να επιχωματώσει («...και δη πολύν εισενεγκασμένοι μόχθον...», Ευσέβιος 3, 26) την περιοχή των Προσκυνημάτων αυτών (κίπος του Γολγοθά) σε τέτοιο ύψος, ώστε να υπάρχει επικοινωνία, μεταξύ του Γολγοθά και του Παναγίου Τάφου. Από

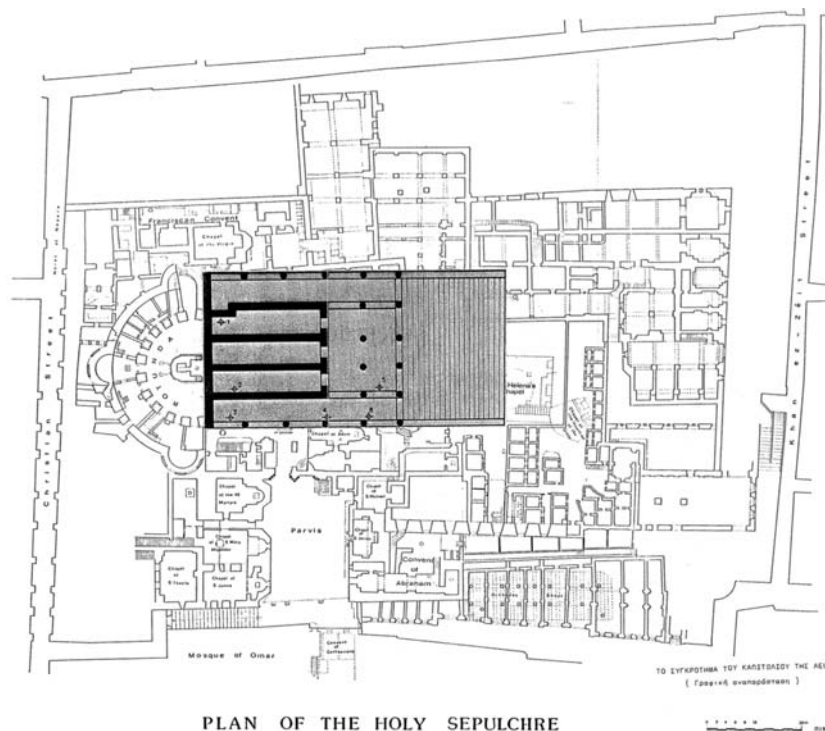
11. R. Krautheimer, *Architettura Paleocristiana e Bizantina*, Torino 1986, σ. 8. De Sandoli, *La liberazione pacifica dei Luoghi Santi*, F. P. P., Jerusalem 1990, σ. 14 (στο εξής: De Sandoli, *La liberazione*).

12. B. Bagatti – E. Testa, *Corpus scriptorum de ecclesia matre*, tom. IV, S. B. F., F. P. P., Jerusalem 1982, σ. 109-112 (στο εξής: Bagatti, Testa, *Corpus*). [Πληροφορίες σχετικές με την καταστροφή του Ναού του Σολομώντα έχουμε από τις παρακάτω πηγές: Ευσέβιος Καισαρείας 303-314 μ.Χ. Ottavo di Milevi 372-375 μ.Χ. Appiano 2^{ος} αι. μ.Χ., Mishah Ta'anit 26b, IV, 6 200 μ.Χ. Ta'anit 29a(b), Ta'anit IV, 5(6), Χρυσόστομος 387 μ.Χ., Girolamo 406 μ.Χ. Διάλογος μεταξύ Τιμόθεου και αετού 5^{ος} αι. μ.Χ., Πασχάλιον Χρονικόν 6^{ος} αι. μ.Χ.] και T. Tobler – A. Moliner, *Itinerum Hierosolymitanorum et descriptionum Terrae Sanctae series chronologica*, Genevae 1885, τόμ. II, σ. 3-30 (στο εξής: Tobler-Moliner, *Itinerum*).

13. Alpert, *Historical Guide*, σ. 4. De Sandoli, *Il Calvario*, σ. 20, Bahat, *Jerusalem*, σ. 32.

14. Tobler-Moliner, *Itinerum*, σ. 3-30. «...Ες δε τα Ιεροσόλυμα πόλιν αυτού αντί της καταστραφείσης οικίσαντος, ην και Αιλίαν Καπιτωλίανωνόμασε, και ες τον του ναού του Θεού τύπον ναόν τω Δίετέρον ολιγοχρόνιος εκινήθη...» μας πληροφορεί ο Δίον ο Κάσιος (299 μ.Χ.), «...και επέθηκε το εαυτού όνομα τη πόλει, Αιλία αυτήν ονομάσας, επειδή Αίλιος Αδριανός ελέγετο...» μας πληροφορεί ο Επιφάνιος (392 μ.Χ.).

ΕΙΚΟΝΑ 1. Το συγκρότημα του Καπιτωλίου της Aelia Capitolina [Αναπαράσταση από τον P.V. Corbo, *Il S. Sepolchro di Gerusalemme*, Milano 1990, σ. 31].

τις ιστορικές πηγές (Ευσέβιος Καισαρείας, 265-340 μ.Χ., Σωζομενός, 439-450 μ.Χ., Ρουφίνος, 395 μ.Χ., Παυλίνος από τη Νόλα, 5^{ος} αι. μ.Χ., Girolamo 395 μ.Χ.) φαίνεται ότι ο Girolamo είναι περισσότερο ακριβής σε ό,τι αφορά στην κατασκευή των ειδωλολατρικών ναών πάνω στο Γολγοθά και στον Πανάγιο Τάφο¹⁵. Η περιγραφή που μας δίνει επαληθεύεται από τις ανασκαφές και τα αρχαιολογικά ευρήματα της τελευταίας 20ετίας. Έχουμε, λοιπόν, την οικοδόμηση ενός Καπιτωλίου (Τρικήμαρον) στον κήπο του Γολγοθά (όπου βρίσκεται και ο τάφος του Κυρίου), που είναι ανάλογο με εκείνο της Ρώμης, δηλ. αφιερωμένο, κατά τη ρωμαϊκή συνήθεια, σε τρεις θεότητες: στο Δία, στο κέντρο δηλ. πάνω από τον Πανάγιο Τάφο, στην Αθηνά και στην Ήρα (Εικ. 1), ενώ στην κορυφή του Γολγοθά λατρεύεται το άγαλμα της Αφροδίτης¹⁶.

3. ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗΣ ΤΩΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΕΙΩΝ ΚΑΘΙΔΡΥΜΑΤΩΝ (326-614 μ.Χ.)

1η ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΦΑΣΗ

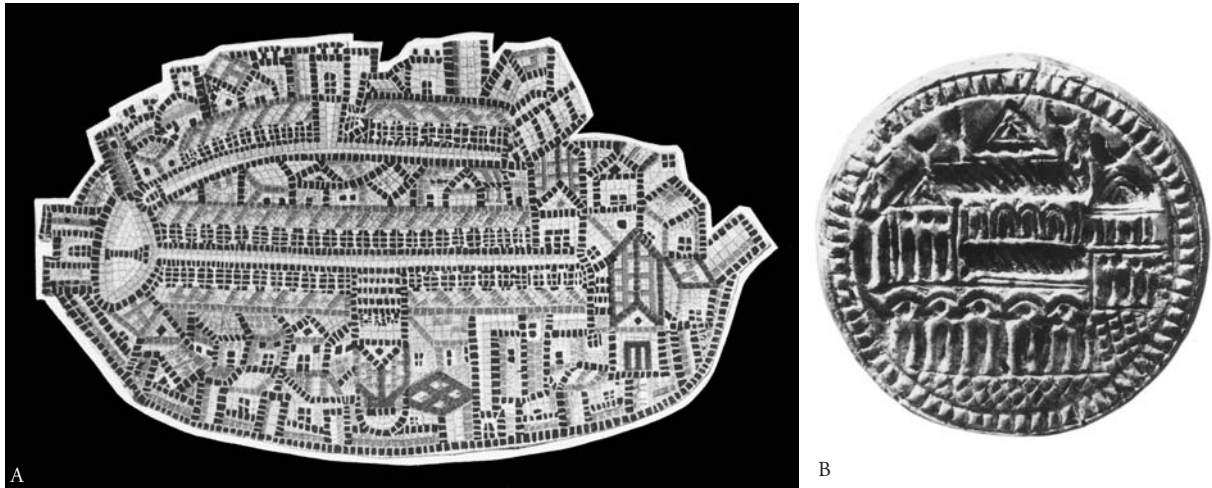
Μετά τη λήξη της Οικουμενικής Συνόδου στη Νίκαια, στις 25 Αυγούστου του 325 μ.Χ., η χριστιανική θρησκεία γίνεται επίσημη και ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος δίνει διαταγή στον κλήρο να αποκαλυφθούν οι

Άγιοι Τόποι και να καλλωπιστούν («...οικοδομημάτων κάλλει κοσμήσωμεν...»). Ο Πατριάρχης των Ιεροσολύμων Μακάριος, επιχειρεί την κατεδάφιση του Καπιτωλίου («...τα της απάτης μηχανήματα εις έδαφος άνωθεν αφ'υψηλού κατερρίπτετο, ελύετο τε και κηθηρείτο αυτοίς ξοάνοις και δαίμοσι τα της πλάνης οικοδομήματα...»), όπως μαρτυρεί και ο ιστορικός Ευσέβιος¹⁷. Οι χριστιανοί της Αιλίας Καπιτωλίνας, αν και

15. Ο Pelegrino di Bordeaux (333 μ.Χ.) μας πληροφορεί ότι στη θέση του Ναού υπάρχουν δύο αγάλματα του Αδριανού. Το ίδιο μας διαβεβαιώνει και ο Χρυσόστομος, το 387 μ.Χ. και ο Girolamo, το 398 μ.Χ. («...aut de Adriani, equestri statua, quae in ipso Sancto Sanctorum loco usque in praesentem diem stetit...»).

16. Χ. Α. Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας των Ιεροσολύμων*, Αθήνα 1970, σ. 95 (στο εξής: Παπαδόπουλος, *Ιστορία*). Τοποθετεί το Καπιτώλιο στη θέση του Ναού του Σολομώντα, βασιμμένος στην περιγραφή του Ευσέβιου, ενώ ο ναός της Αφροδίτης κάλυπτε τα Πανάγια Προσκυνήματα του Γολγοθά και του Παναγίου Τάφου. Οι Bagatti – Testa, *Corpus*, σ. 164-166. Ο Girolamo, αρχές του 395 μ.Χ., μας πληροφορεί ότι επί 180 χρόνια γίνονταν λατρευτικές τελετές στον Γολγοθά, όπου ήταν τοποθετημένο το άγαλμα της Αφροδίτης και στον Πανάγιο Τάφο, όπου ήταν τοποθετημένο το άγαλμα του Δία). Από το Πασχάλιον Χρονικών του 6^{ου} αι. μ.Χ. μαθαίνουμε: «...Εκτισε...και το Τρικήμαρον...».

17. D. Baldi, *Enchiridion Locorum Sanctorum, documenta S. Evangelii loca respicientia*, cap. Documenta Traditionis, F. P. P. Jerusalem 1982, c. 25, σ. 620 (στο εξής: Baldi, *Enchiridion*).

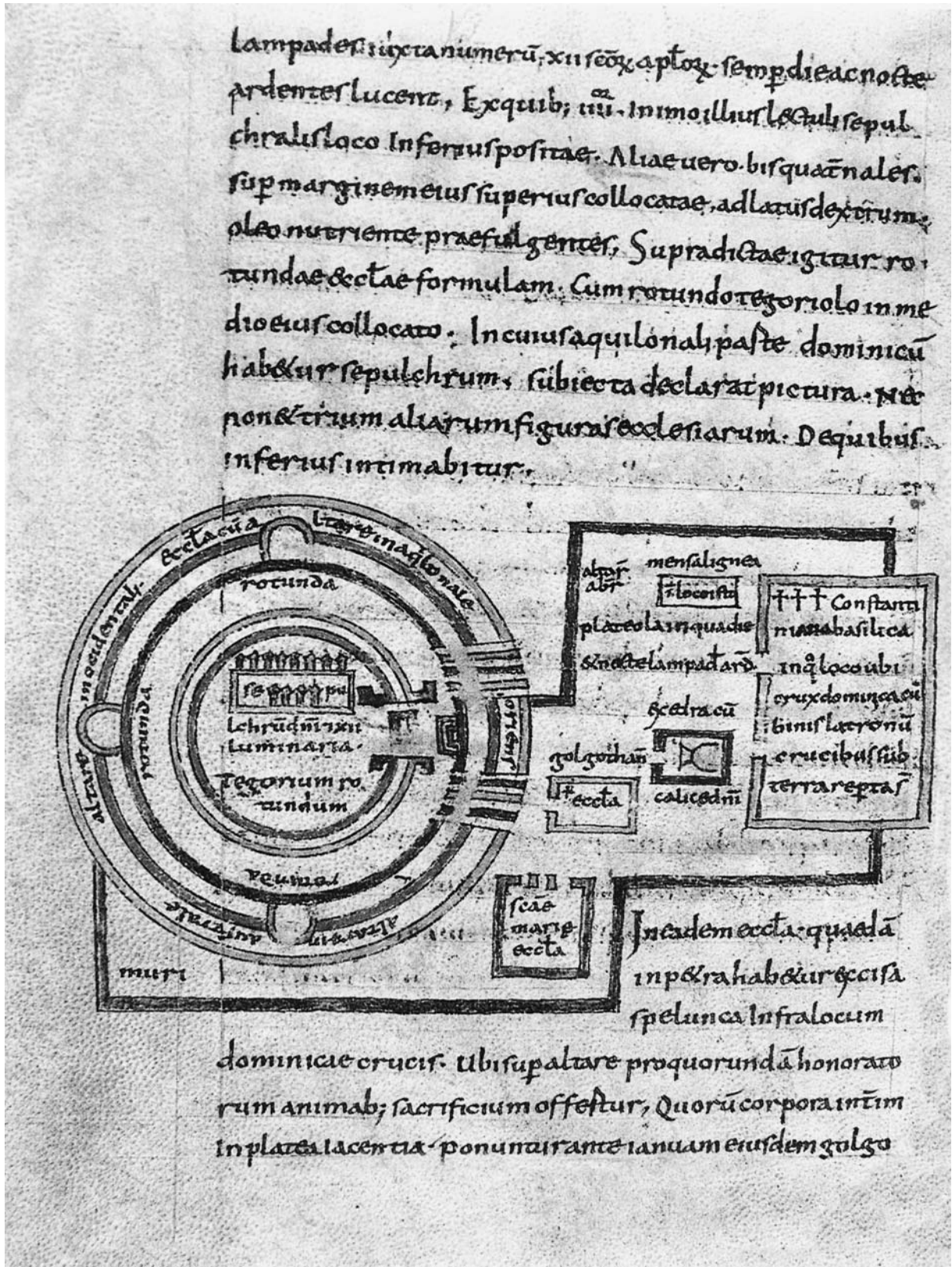
ΕΙΚΟΝΑ 2. Α. Ο ψηφιδωτός χάρτης της Μαδνηβάς, [The Israel Exploration Society, from Palmer and Guthe's reproduction 1906]. Β. Σφραγίδα για τα πρόσφορα του Cleveland (1ος αι. μ.Χ.).

είχαν εξοριστεί για ένα σύντομο χρονικό διάστημα στην αρχαία Πέλλα, δεν είχαν λησμονήσει την τοποθεσία των Αγίων Τόπων. Αυτό παρατηρούν πολλοί ιστορικοί και αρχαιολόγοι, αλλά εκείνο που είναι βέβαιο είναι το γεγονός ότι τα ειδωλολατρικά οικοδομήματα του Αδριανού έδειχναν με απόλυτη ακρίβεια και βεβαιότητα την τοποθεσία των Αγίων Τόπων. Με την κατάδραση του Καπιτωλίου και την απομάκρυνση των επιχωματώσεων του Αδριανού, αποκαλύπτεται ο τάφος του Σωτήρα και το σημείο του Γολγοθά. Λίγο αργότερα, τα δύο σημαντικά αυτά μνημεία θα αποτελέσουν τους πόλους σχεδιασμού των κωνσταντίνειων οικοδομημάτων και θα ενσωματωθούν σε αυτά.

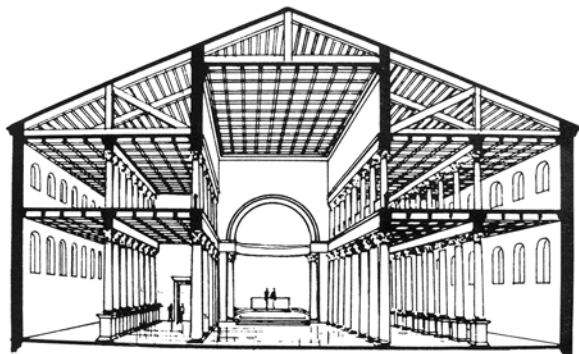
Η πρώτη γραφική αναπαράσταση των Αγίων οικοδομημάτων¹⁸ υπάρχει στον περίφημο ψηφιδωτό χάρτη της Μαδνηβάς (Εικ. 2Α). Αντίθετα, ο χάρτης του περιηγητή Αρκούλφου (670 μ.Χ.) είναι σχεδιασμένος μετά την καταστροφή των προσκυνημάτων από τους Πέρσες (Εικ. 3). Η θεμελίωση του λαμπρού και μοναδικού θρησκευτικού οικοδομήματος έγινε στη βάση του λόφου Gareb (μεταξύ των ισουΰφων 770-750). Το μεγαλοπρεπές αυτό συγκρότημα αποτελούνταν από πέντε κτήρια, κατά μήκος ενωμένα και επικοινωνούντα¹⁹: α) το ανατολικό αίθριο, β) το Μαρτύριο ή Βασιλική, γ) την Τρικάμαρο, δ) την Ανάσταση (Ροτόντα) και ε) το Πατριαρχείο²⁰. Το συνολικό μήκος αυτών είναι 150 μ. περίπου και το πλάτος, μαζί με το Πατριαρχείο, 59 μ.²¹ Οι αρχιτέκτονες του Κωνσταντίνου²², για να εξασφαλίσουν τη θεμελίωση των νέων κτηρίων πάνω στο βραχώδες υπέδαφος (μαλακίτης λίθος), αναγκάστηκαν να το σκάψουν σε βάθος 8-9 μ. από την επιφάνειά του, μέχρι

τη στάθμη όπου εδραζόταν ο τάφος του Κυρίου²³. Ο τόπος του Γολγοθά, που στην εποχή του Χριστού είχε λαξευτεί με τη λατόμηση στο βόρειο και ανατολικό τμήμα του, λαξεύεται ακόμα περισσότερο από τους αρχιτέκτονες του Κωνσταντίνου στη νότια και τη δυτική πλευρά του, ώστε να ενσωματωθεί μέσα

18. Οι πρώτες γραφικές απεικονίσεις των Αγίων Οικοδομημάτων υπάρχουν στο περίφημο ψηφιδωτό της Santa Pruden-ziana (4^{ος} αι.) στη Ρώμη, στη σφραγίδα για τα πρόσφορα του Cleveland (4^{ος} αι.) (Εικ. 2Β), στο ψηφιδωτό της εξέδρας της Santa Constanza στη Ρώμη, στον ψηφιδωτό χάρτη της Μαδνηβάς (6^{ος} αι.) (Εικ. 2Α), και στο χάρτη του Λατίνου περιηγητή Arculfo (680 μ.Χ.), (Εικ. 3), όπου τα κτήρια απεικονίζονται μετά την καταστροφή τους από τους Πέρσες, το 614 μ.Χ.
19. V. C. Corbo, *Gli edifici della Santa Anastasis a Gerusalemme*, LA 12 (1969), Jerusalem 1969, (σχ. Π1). Ο ίδιος, *La Basilica de S. Sepolchro. Rassegna archeologica delle strutture degli edifici nel 1969*, LA 19 (1969), σ. 65-144. Ο ίδιος, *Il Santo Sepolchro di Gerusalemme*, III vol. F. P. P., c.m.29, Jerusalem 1982, τόμ. II, tav. I, III (στο εξής: Corbo, *Il Santo Sepolchro*).
20. Η πρώτη ανάλυση και έρευνα των κωνσταντίνειων οικοδομημάτων έγινε από τους P.P. Hugues Vincent – F.M. Abel (*Jerusalem, Recherches de topographie d'archéologie et d'histoire*, Paris 1922, tom.I, II.) με βάση τις περιγραφές του Ευσέβιου και των οδοιπορικών. Η μελέτη αυτή έχει αντικατασταθεί από εκείνη του V.C. Corbo (1981-1982). Προσπάθειες για τη γραφική αποκατάσταση των οικοδομημάτων έχουμε πολυάριθμες: Vincent – Abel 1914, Schaltz 1918, Duggye 1941, Conant 1956, Orlandos 1952-1956, Krauthheimer 1965, Couanson 1974 και άλλοι.
21. Ο κατά μήκος άξονας του κτηριακού συγκροτήματος ξεκινούσε από την *Cardo Maximus* (σήμερα Khan-*ez-Zeit*) και έφθανε στη δυτική *Cardo* (σήμερα Haret el-Nasara).
22. Για τα ονόματα των αρχιτεκτόνων του Κωνσταντίνου, Ευστάθιο και Ζηνόβιο (συριακής καταγωγής) μας δίνει περισσότερες πληροφορίες ο Prospero d' Aquitania (Prosper Tiro), *Chronicum integrum PL LI* (1861) (II, 45) και ο Θεοφάνης,

ΕΙΚΟΝΑ 3. Σχέδιο του Ναού της Αναστάσεως από τον Arculfo (περίπου 680 μ.Χ.). [Kenneth Nebenzahl, *Maps of the Bible lands*, Times Books, U.S.A. 1986].

ΕΙΚΟΝΑ 4. Υποθετική αναπαράσταση της Βασιλικής του Κωνσταντίνου (326 μ.Χ.), από τον Lampl. [Krauthheimer, *Architettura*, σ. 73].

στο τετραγωνισμένο Τρικάμαρο²⁴. Η είσοδος στο λαμπρό αυτό συγκρότημα γινόταν από την *Cardo Maxima* (*Khan-er-Zeit*), όπου βρισκόταν και το εξωτερικό κλιμακοστάσιο που οδηγούσε στο Αίθριο²⁵. Στο Αίθριο έβλεπε η είσοδος της Βασιλικής (Μαρτύριο)²⁶. Η Βασιλική ήταν 5κλιτη, με διπλούς γυναικωνίτες, πλούσια διακοσμημένη με χρυσό, άργυρο, ψηφιδωτά και ορθομαρμαρώσεις. Δυτικά η εκκλησία τελείωνε με ένα αψίδωμα, διακοσμημένο με δώδεκα κολώνες που στεφάνωναν την Αγία Τράπεζα²⁷ (Εικ. 4, 5). Στη συνέχεια, πίσω από τη Βασιλική, υπήρχε το δεύτερο Αίθριο (Τρικάμαρο), που δεν ήταν μόνο ο σύνδεσμος μεταξύ Ροτόντας και Βασιλικής, αλλά επέτρεπε και την πρόσβαση στον υπαίθριο Γολγοθά, που βρισκόταν στη Ν.Α. γωνία²⁸. Το Τρικάμαρο οδηγούσε στο κυκλικό μαυσωλείο (Ροτόντα), μοναδικό, κατά τις πηγές, σε ολόκληρο το χριστιανικό κόσμο. Το τύμπανο της Ροτόντας (γαλαρία) εδράζεται σε δώδεκα κίονες, που εναλλάσσονται με τρεις ομάδες πεσσών («...δυσκαιδεκα κίονες εστεφάνουν...»). Το κυκλικό τύμπανο καλύπτεται από έναν ημισφαιρικό τρούλο, ενώ ο φωτισμός του εσωτερικού εξασφαλίζεται από ένα «οπαίον» στην οροφή και μια σειρά παραθύρων, τοποθετημένα στην εξωτερική περίμετρο του τυμπάνου.

4. Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΠΕΡΣΕΣ (614 μ.Χ.). Η ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΜΟΔΕΣΤΟ

Το κάλλος και η λαμπρότητα της εκκλησίας του Μεγάλου Κωνσταντίνου διατηρήθηκαν για 278 χρόνια. Τον Μάιο του 614 μ.Χ. τα περσικά στρατεύματα οδηγούμενα από το στρατηγό *Scharfbaraz*, του βασιλιά Χοσρόη Β', εισβάλλουν στην Ιερουσαλήμ και

την καταστρέφουν, ενώ ένας μεγάλος αριθμός από τους κατοίκους θανατώνεται³⁰. Στα πολυάριθμα λάφυρα των Περσών περιλαμβάνεται και ο Τίμιος Σταυρός. Το 622 μ.Χ., ένα διάταγμα του βασιλιά Χοσρόη επιτρέπει στους χριστιανούς να ανοικοδομήσουν τις κατεστραμμένες εκκλησίες και τα μοναστήρια. Ο ηγούμενος της Μονής του Αββά Θεοδοσίου, Μόδεστος, με προσωπική πρωτοβουλία και με τη βοήθεια του Πατριάρχη Αλεξανδρείας Ιωάννου του Ελεήμονα και των χριστιανικών κοινοτήτων της Τιβεριάδας, της Τύρου και της Συρίας, οργανώνει τις αναστηλωτικές εργασίες των Αγίων Προσκυνη-

23. Ο Παναγίος Τάφος ήταν λαξευμένος στο πρανές του βράχου, πάνω στο λόφο *Gareb* και για να ενσωματωθεί μέσα στο Μαυσωλείο (Ροτόντα), οι αρχιτέκτονες του Κωνσταντίνου αφαίρεσαν το βράχο γύρω από αυτόν, κατεβάζοντας τη στάθμη του φυσικού εδάφους και άφησαν τον Τάφο απομονωμένο από τον υπόλοιπο βραχώδη περίγυρο. Έτσι, ο Παναγίος Τάφος αποκτά, σύμφωνα με την περιγραφή του Ευσεβίου, σχήμα κυκλικό, ενώ η οροφή του διαμορφώνεται σε κώνο που εδράζεται σε 12 κίονες. (Πρβλ. Θέμελης, *Ιερουσαλήμ*, σ. 587). Αντίγραφο του Παναγίου Τάφου υπάρχει στην *Aquileia* (1^{ος} αι. μ.Χ.), *De Sandoli, Il Calvario*, σ. 29.

24. «*Eco di Terra Santa*», *bollettino dimensionale, Il restauro della Basilica, Il S. Sepolchro di Gerusalemme*, Milano 1990, σ. 30-31. *Corbo, Il S. Sepolchro*, σ. 6.

25. «...*επί τας προ του νεώ κειμένας εισόδους, αίθριον διελάμβανεν...*», «...*εξέδραι δ' ήσαν ενταυθοί παρ' εκάτερα...*», «...*και επί πάσιν αι αύλειοι πύλαι...*», Ευσέβιος, κεφ. Λθ' (*Baldi, Enchiridion*, σ. 623).

26. «...*Πύλαι δε τρεις προς αυτόν ανίσχοντα ήλιον...*», Ευσέβιος, κεφ. Λζ'.

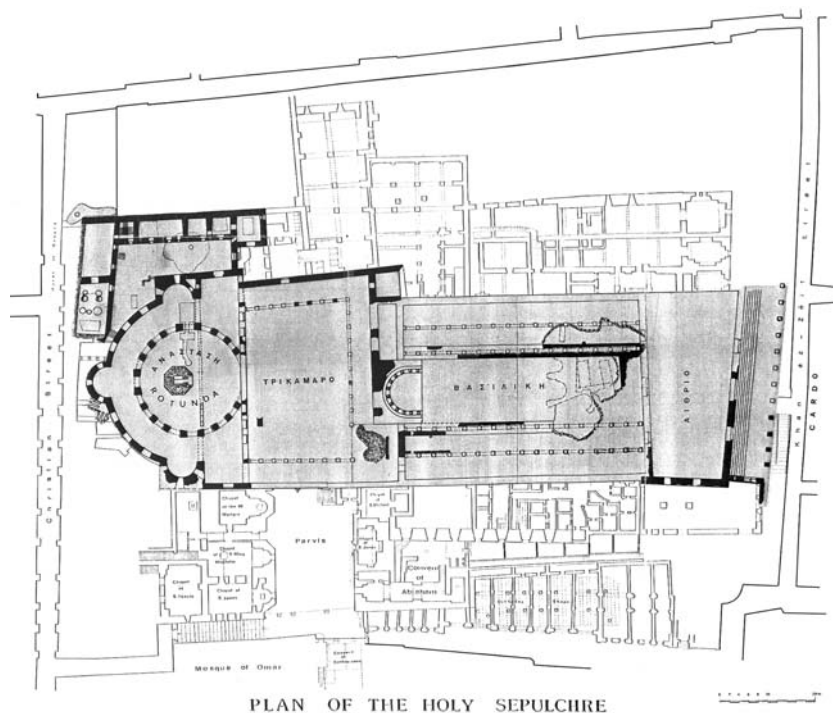
27. «...*in circuitu duodecim columnae marmoreae, super ipsas columnas hydriae argenteae duodecim, ubi sigillavit Salomon daemons...*» *Breviarius de Hierosolyma* 530 μ.Χ., *Baldi, Enchiridion*, σ. 636.

28. «...*Διέβαινε δ' εξής επί παμμεγέθη χώρον εις καθαρόν αναπεπταμένου ον δη λίθος λαμπρός κατεστρωμένος επί' εδάφους εκόσμηι μακροίς περιδρόμοις στοών εκ τριπλεύρου περιεχόμενον...*», Ευσέβιος, κεφ. Λε'.

29. Η δολοφονία του Μαυρικίου (ευεργέτη του βασιλιά Χοσρόη) από το σφετεριστή Φωκά, θα αλλάξει την εξέλιξη των γεγονότων στους Αγίους Τόπους και το 613 μ.Χ. οι Πέρσες εισβάλλουν και θα καταλάβουν τη Δαμασκό. Βλ. (Θέμελης, *Ιερουσαλήμ*, σ. 710).

30. Ο αριθμός των νεκρών διαφέρει στις αναφορές των ιστορικών, αλλά ο μικρότερος αριθμός είναι εκείνος που αναφέρεται σε αραβικό χειρόγραφο του Βατικανού (33.877 νεκροί). Η ταφή των νεκρών έγινε κοντά στη *Mamillan street*, (στη θέση του συγκροτήματος «*David's village*»). Οι πρόσφατες αρχαιολογικές ανασκαφές έφεραν στο φως λείψανα των νεκρών, επαληθεύοντας έτσι, για μια ακόμα φορά την ιστορία. Επίσης, περισσότερα από 300 χριστιανικά καθιδρύματα καταστράφηκαν. Βλ. *Νέα Σιών*, τ. 24. εν *Ιεροσολύμοις* 1929, σ. 81, *A. Couret, La prise de Jérusalem par les Perses en 614, Trois documents nouveaux. Revue de l'Orient Chrétien*, Paris 1897, σ. 125-164, *Meistermann, Jérusalem*, σ. 20.

ΕΙΚΟΝΑ 5. 1η Οικοδομική φάση. Αναπαράσταση της οικοδομικής φάσης της εποχής του Μ. Κωνσταντίνου (326-614 μ.Χ.), από τον P.V. Corbo, ο οποίος έχει βασιστεί στην αρχαιολογική έρευνα και στα ανασκαφικά στοιχεία της 20ετίας 1960-1980, στο ναό της Αναστάσεως. Το τοπογραφικό του συγκροτήματος είναι βασισμένο σε στοιχεία του Κ.Τ.Γ. (Κοκοτοάκης, Couasnon) και σε μελέτη της φάσης (Θ. Μητρόπουλος).

μάτων, το 617 μ.Χ. Δυστυχώς, ο Μόδεστος δεν μπόρεσε να αναστηλώσει ολόκληρο το κωνσταντινέιο συγκρότημα, αλλά περιορίστηκε στη Ροτόντα, στην εκκλησία του Γολγοθά και στην εκκλησία του Τιμίου Σταυρού (Μαρτύριον ή εκκλησία της Παναγίας)³¹. Στο νέο αυτό συγκρότημα δεσπόζει ο τρούλος³², σύμφωνα με το βυζαντινό ρυθμό της εποχής του Ιουστινιανού. Στο γεγονός αυτό συγκλίνουν και οι πληροφορίες που έχουμε από τα οδοιπορικά και τις περιγραφές της εποχής³³. Το νέο αυτό εκκλησιαστικό συγκρότημα, παρά το γεγονός ότι είναι κατώτερο σε λαμπρότητα και κάλλος από εκείνο του Μ. Κωνσταντίνου, δεν έπαυσε να προσελκύει το θαυμασμό των προσκυνητών³⁴, τον οποίο αποδίδει ο Πατριάρχης Σωφρόνιος με τους παρακάτω στίχους: «*Νεαρὸν δ' ἔπειτα κάλλος Βασιλικὴν εὐ κατείδω Μοναχῶν ὅπου χορεία Νυχίους τελοῦσι ὕμνους*».

Το 629 μ.Χ., με τις νίκες των Βυζαντινῶν κατά των Περσῶν, ο αυτοκράτορας Ηράκλειος ανακτά και επαναφέρει θριαμβευτικά τον Τίμιο Σταυρό στην Ιερουσαλήμ, στις 14 Σεπτεμβρίου του 629 μ.Χ., όπου θα τον υψώσει στο βράχο του Γολγοθά και θα ονομάσει Πατριάρχη Ιεροσολύμων το γέροντα Μόδεστο. Το 634 μ.Χ. αρχίζουν οι επιδρομές των Αράβων μουσουλμάνων στο έδαφος της Παλαιστίνης και το 638 μ.Χ. η Ιερουσαλήμ θα παραδοθεί στο χαλίφη Ομάρ, ο οποίος παραχωρεί απόλυτη ασφάλεια και

ελευθερία στον κλήρο της Ιερουσαλήμ³⁵. Μετά από μια περίοδο σχετικής ελευθερίας και πouxίας, τα Πανάγια Προσκυνήματα πλήττονται από τους καταστροφικούς σεισμούς του 746 μ.Χ., του 1016 μ.Χ. και του 1033 μ.Χ. Επιπλέον, οι φανατικοί μουσουλμάνοι επιδίδονται, το 938 μ.Χ. και το 966 μ.Χ., σε εμπρησμούς και καταλαμβάνουν το χώρο του Αιθρίου της Βασιλικής του Κωνσταντίνου³⁶.

31. Dom. F. Cabrol, *Les Eglises de Jérusalem*, Paris 1895, σ. 19. Ο μοναχός Αντώνιος, το 630 μ.Χ. περίπου, μας πληροφορεί ότι ο Μόδεστος «*ανήγειρε τον Άγιον Γολγοθά, την Αγίαν Ανάστασιν και τον ιερὸν οἶκον του Τιμίου Σταυρού*». Οι ανασκαφές της τελευταίας 20ετίας, που έχουν ολοκληρωθεί από το κοινό Τεχνικό γραφείο του Ναού της Αναστάσεως, βοήθησαν στη γραφική αναπαράσταση της 2^{ης} Οικοδομικής Φάσης (Corbo, *Il Santo Sepolchro*, τ. II, σ. 56).

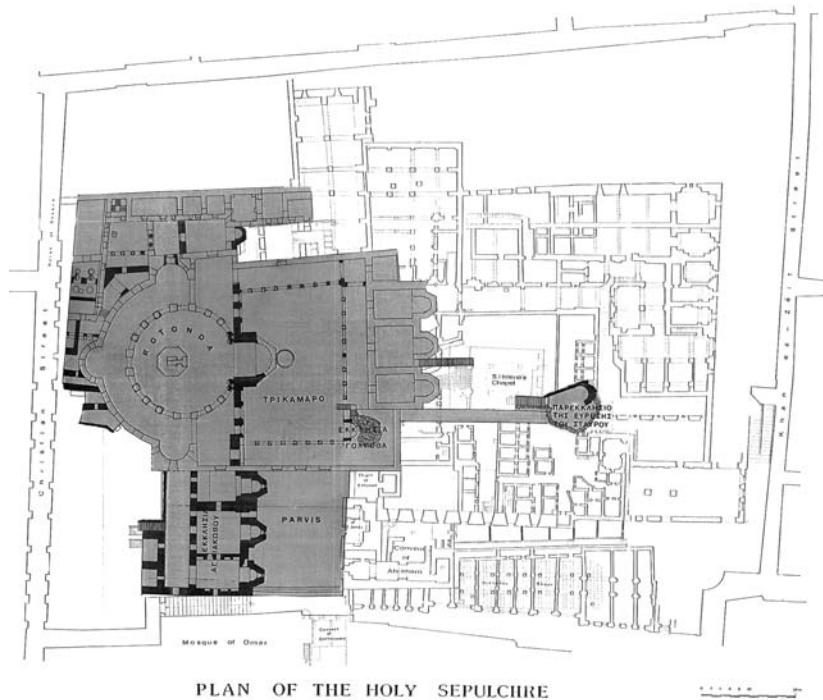
32. Η στέγη της εκκλησίας της Αναστάσεως (Ροτόντα) παρουσιάζεται με σχήμα κολουρου κώνου και αυτό θα διατηρηθεί μέχρι την πυρκαγιά του 1808.

33. Το σχέδιο του Arculfo (Εικ. 3), που είναι χαραγμένο σε κέρινο χάρτι, δείχνει με ακρίβεια τα τέσσερα κτίρια της εκκλησίας του Μόδεστου: a. Sepulchrum domini, h. Constantina basilica, hoc est martyrium in quo loco crux domini cum binis latronum crucibus sub terra reperta est. e. Golphathana ecclesia. f. Sanctae mariae ecclesia.

34. H.T. Duckworth, *The church of the Holy Sepulchre*, London 1922, σ. 154.

35. A. Couret, *La Palestine sous les empereurs grecs*, Grenoble 1869, σ. 271.

36. M. Abel, *Histoire de la Palestine*, Paris 1952, τόμ. II, σ. 402. De Sandoli, *La liberazione*, σ. 16. A. Thierry, *Ιστορία του Ατίλα*, μεταφ. Σ. Ι. Βουτυρά, Αθήναι 1903, σ. 457.

ΕΙΚΟΝΑ 6. 2η Οικοδομική φάση. Κάτοψη του Ναού της Αναστάσεως, μετά την ανοικοδόμηση από τον Κωνσταντίνο Μονομάχο (1042-1048 μ.Χ.), κατά τον P.V. Corbo.

5. Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΧΑΛΙΦΗ ΗΑΚΕΜ ΒΙ-ΑΜΡ-ΙΛΛΑΗ ΤΟ 1009 μ.Χ.

Η ανοικοδόμηση του Ναού της Αναστάσεως από τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου Κωνσταντίνο ΙΧ τον Μονομάχο (1042-1048).

2η ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΦΑΣΗ

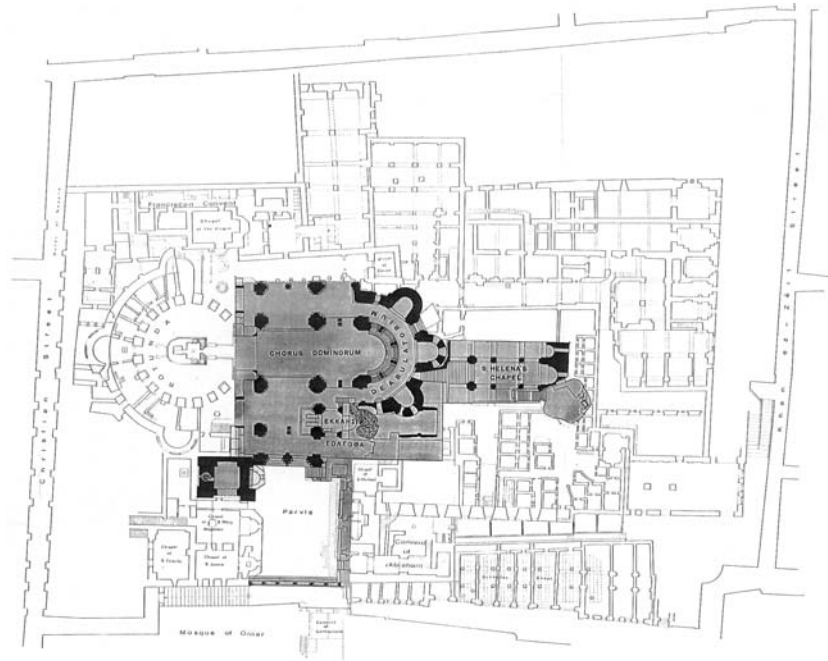
Τον 11^ο αι. μ.Χ. η Ιερουσαλήμ είναι ένα είδος βυζαντινού προτεκτοράτου. Χάρη στην υποστήριξη και τις δαπάνες των βυζαντινών αυτοκρατόρων Βασιλείου Β', Κωνσταντίνου Η', Μιχαήλ Δ' και Κωνσταντίνου Θ', τα Πανάγια Προσκυνήματα συντηρούνται και ανακαινίζονται από το 1027 έως το 1048 μ.Χ., με την ανανέωση των συμφωνιών περί επισκευών, με τους μουσουλμάνους χαλίφες. Το 1009 μ.Χ. έχουμε τη μεγαλύτερη καταστροφή των Αγίων Προσκυνημάτων από το χαλίφη της Αιγύπτου el-Hakem, σε βαθμό που ο Ναός της Αναστάσεως μετατρέπεται σε ερείπια. Οι αναστηλωτικές προσπάθειες που ακολουθούν, από τους Πατριάρχες Θεόφιλο και Νικηφόρο (1020 μ.Χ.), είναι περιορισμένης κλίμακας, επειδή υπάρχει έλλειψη χρηματικών πόρων. Πάντως, υπάρχει μια υποτυπώδης εκκλησία, όπου οι προσκυνητές προσεύχονται. Την περίοδο αυτή, οι μουσουλμάνοι επιβάλλουν ειδικό φόρο για την είσοδο στην Αγία Πόλη της Ιερουσαλήμ. Ο Πα-

τριάρχης Νικηφόρος, επί της βασιλείας του Κωνσταντίνου του Μονομάχου, κατορθώνει να επιτύχει τη συμπαράσταση του αυτοκράτορα και την αποστολή χρηματικών πόρων για την ανοικοδόμηση του Ναού της Αναστάσεως. Ο Κωνσταντίνος Μονομάχος, μαζί με τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας, Ιωάννη τον Ελεήμονα και τον Καρλομάγνο, θεωρούνται από τους μεγαλύτερους ευεργέτες των Αγίων Τόπων. Η ανοικοδόμηση έγινε επί της πατριαρχίας του Νικηφόρου και, αργότερα, του Ιωαννικίου. Οι αρχιτέκτονες ακολούθησαν σε γενικές γραμμές το σχέδιο του Μόδεστου και ανοικοδόμησαν το Τρικάμαρο με το βράχο του Γολγοθά, την Ανάσταση (Ροτόντα) και το Πατριαρχείο, καλύπτοντας τα λείψανα των κωνσταντίνειων οικοδομημάτων (Εικ. 6). Πληροφορίες σχετικές με την οικοδομική κατάσταση του Ναού της Αναστάσεως έχουμε από τις περιγραφές και τα οδοιπορικά της εποχής (Yahia-ibn-Said Antiochenus Saec. XI, Ex Historia Guillielmi Tyrensis RHC' occ.I,19, Nassiri Khosrau 1035-1042, Saewulfus 1102-1103, Daniel Abbas 1106-1107).

6. ΠΡΩΤΗ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1099-1187)

Η κατάληψη της Ιερουσαλήμ από τους Σταυροφόρους και η ανοικοδόμηση του Ναού της Αναστάσεως (1140-1149).

ΕΙΚΟΝΑ 7. 3η Οικοδομική φάση. Ο Ναός της Αναστάσεως με τις προσθήκες του 12ου αι. (Σταυροφοριακή περίοδος). Η νέα αυτή μορφή του Ναού θα διατηρηθεί μέχρι την πυρκαγιά του 1808.

PLAN OF THE HOLY SEPULCHRE

3η ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΦΑΣΗ

Μετά την κατάληψη της Παλαιστίνης από τους Σελτζούκους Τούρκους (1071)³⁷, αρχίζει η επιβολή φόρου στους προσκυντές των Αγίων Τόπων. Επειδή, σύμφωνα με τη μουσουλμανική νομοθεσία, οι θρησκευτικοί χώροι ανήκουν αποκλειστικά στην ιδιοκτησία του κράτους, τα Πανάγια Προσκυνήματα εγκαταλείπονται από τον κλήρο και μένουν αφύλακτα και απροστάτευτα. Ακολουθεί η ανακατάληψη των Αγίων Τόπων από τους Άραβες της Αιγύπτου (1098-1099)³⁸. Ο κίνδυνος καταστροφής των Προσκυνημάτων από τους κατακτητές εξακολουθεί να είναι μεγάλος μέχρι τις 15 Ιουλίου 1099, όταν οι Σταυροφόροι θα μπουν νικητές στην πόλη της Ιερουσαλήμ. Οι Σταυροφόροι θα επισκευάσουν και θα ανοικοδομήσουν όλες τις κατεστραμμένες εκκλησίες και τα προσκυνήματα, καθώς και το Ναό της Αναστάσεως³⁹. Έτσι, το 1149 γίνονται τα εγκαίνια του νέου συγκροτήματος. Η αναστηλωτική επέμβαση των Σταυροφόρων, σε όψιμη ρωμανική τεχνοτροπία⁴⁰, δίνει νέα φυσιογνωμία στην προηγούμενη επέμβαση του Μονομάχου, με την ενσωμάτωση όλων των Προσκυνημάτων κάτω από ένα οικοδόμημα. Διατηρείται όλη σχεδόν η προηγούμενη φάση, ενώ στη θέση του Τρικάμαρου κατασκευάζεται το μεγαλοπρεπές Καθολικό (Εικ. 7).

Οι πρώτες αναστηλωτικές εργασίες ξεκίνησαν από το Ιερό Κουβούκλιο του 11ου αι., όπως μαθαί-

νουμε από το Ρώσο ηγούμενο Δανιήλ (1106-1107). Το 1119 μ.Χ., το Κουβούκλιο επισκευάζεται από το γλύπτη Renghiera Renghieri. Τότε προστίθεται στον κεντρικό νεκρικό θάλαμο και ο προθάλαμος (Παρεκκλήσιο του Αγγέλου), που είχε αφαιρεθεί από τους αρχιτέκτονες του Κωνσταντίνου. Επίσης, η εκκλησία του Γολγοθά διαπλατύνεται και αποτελεί τμήμα του

37. Ο γιος του σουλτάνου των Σελτζούκων Τούρκων, Malik-Shah, θα καταλάβει τη Συρία και την Παλαιστίνη και θα πάρει την ιδιοκτησία των Αγίων Τόπων από τους Άραβες της Αιγύπτου. Παράλληλα, ο πατέρας του, σουλτάνος Alp Arslan, θα νικήσει τους Βυζαντινούς στο Malazgerd της Αρμενίας.

38. Οι Τούρκοι έχασαν τα Πανάγια Προσκυνήματα από τους Άραβες, επειδή ήταν απασχολημένοι με τις πρώτες στρατιωτικές επιχειρήσεις των Σταυροφόρων (1097) στη Μικρά Ασία.

39. F. Chalandon, *Histoire de la première Croisade*, Paris 1925, σ. 56 & 286. J. Michaud, *Histoire des Croisades*, Paris 1856, tom. I-II. L. Brehier, *L'Église et l'orient au moyen age: Les Croisades*, Paris 1907. H.V. Sybel, *Geschichte des ersten Kreuzzugs*, Berlin 1881. De Vogue Melchior, *Les Eglises de la T.S.*, Paris 1860, σ. 17-231. T. Tobler, *Descriptiones Terrae Sanctae ex saeculo VIII, IX, XII et XV*, herausg. v. Titus Tobler, Leipzig 1874, σ. 124. Χρυσάνθος, Πατρ. Ιεροσολύμων, *Περιγραφή της Αγίας Γης*, Ιερουσαλήμ 1862, σ. 115. Β. Ιωαννίδης, *Προσκυνητάριο της Αγίας Πόλεως Ιερουσαλήμ*, Ιερουσαλήμ 1877, σ. 224 (στο εξής: Ιωαννίδης, *Προσκυνητάριο*).

40. Χαρακτηριστική νοοτροπία της γαλλικής Provence, απ' όπου καταγόταν ο αρχιτέκτονας Ιορδάνης (Jeffery, J.R.I.B.A. XVII 1910 και M. Couret, *Notice historique sur l'Orde du Saint Sepulchre*, εν Ιεροσολύμοις 1929. *Νέα Σιών*, τόμ. 24, σ.459.

γενικού αρχιτεκτονικού συνόλου, ενώ μια καινούρια είσοδος προς το Γολγοθά (Παρεκκλήσιο των Φράγκων) κατασκευάζεται στη νότια όψη του Ναού της Αναστάσεως. Η νότια όψη (κεντρική είσοδος) κοσμεύεται πλούσια από λίθινο γλυπτό διάκοσμο, ενώ παράλληλα συμπληρώνεται και ο ψηφιδωτός διάκοσμος του 11^{ου} αι. στο εσωτερικό του Ναού⁴¹. Το κωδωνοστάσιο κατασκευάστηκε πολύ αργότερα στη νότια όψη και μνημονεύεται για πρώτη φορά από τον Άραβα περιηγητή Idrisi, το 1154. Το κωδωνοστάσιο αυτό έπαθε σοβαρές ζημιές από τον Σαλαδινό, ενώ ο σεισμός του 1545 προκάλεσε τη μερική πτώση του. Η «Αγία Αυλή» του Παναγίου Τάφου αναφέρεται το 1187 ενώ ο Θεοδώριχος, το 1172, μας πληροφορεί ότι η αυλή είναι «μαρμαροστρωμένη» και προς το νότιο τμήμα υπάρχει κιονοστοιχία με έξι κίονες, ενώ μικρά αψιδώματα γεφύρωναν τα μεταξύ τους ανοίγματα (η βιβλιογραφία και εικονογραφία της περιόδου αυτής είναι πλούσια και κατατοπιστική)⁴² (Πίν. 1-34).

Ακολουθεί η δεύτερη περίοδος της Αραβοαγιπτιακής κατοχής των Αγίων Τόπων (1187-1229 μ.Χ.)⁴³. Με πρωτεργάτη το δραστήριο Σαλαδινό, οι Άραβες, στις 5 Ιουλίου του 1187, θα νικήσουν τους Σταυροφόρους στην Τιβεριάδα και θα καταλάβουν την πόλη της Ιερουσαλήμ. Οι καταστροφές που προκάλεσε ο Σαλαδίνος στο Ναό της Αναστάσεως (κατέστρεψε τις ορθομαρμαρώσεις του Ναού και το κωδωνοστάσιο και έκτισε μια από τις δύο κεντρικές θύρες του Ναού) θα ήταν περισσότερες, εάν ο αυτοκράτορας του Βυζαντίου Ισαάκιος ο Άγγελος δεν κατόρθωνε να κερδίσει την εμπιστοσύνη του με δώρα και υποσχέσεις⁴⁴. Οι Έλληνες γίνονται τότε και πάλι κάτοχοι των Αγίων Προσκυνημάτων, μέχρι το 1229. Την περίοδο αυτή εκστρατεύει εναντίον της Παλαιστίνης ο αυτοκράτορας της Γερμανίας Φρειδερίκος Β', που πραγματοποιεί την πέμπτη Σταυροφορία. Στις 18 Φεβρουαρίου του 1229 υπογράφεται η συνθήκη της Γιάφας, με την οποία οι Άγιοι Τόποι παραχωρούνται από το σουλτάνο της Αιγύπτου, El Kamel, στον Φρειδερίκο για δέκα χρόνια. Ακολουθεί (1239-1241) μια περίοδος κατοχής των Αγίων Τόπων από τους Άραβες της Υπεριορδανίας (Sultan En-Naser Deud). Το 1244, ο σουλτάνος, για να διασπάσει το συνασπισμό Δαμασκού και Σταυροφόρων της Άκρης που έχει δημιουργηθεί εναντίον του, καλεί σε βοήθεια 10.000 Τούρκους Χοβαρεσμίους, από τις όχθες του Ευφράτη ποταμού. Τα στίφη αυτά των βαρβάρων θα προκα-

λέσουν τεράστιες ζημιές στο Ναό της Αναστάσεως (ψηφιδωτό του Γολγοθά, λίθος του Αγγέλου, νότιος Χορός) και θα αφαιρέσουν τη ζωή χιλιάδων χριστιανών. Ο σουλτάνος Es- Saleh Ayyub, μετά τη νίκη

41. Σχετικά με τον ψηφιδωτό και επιγραφικό διάκοσμο στον Ι.Ν. της Αναστάσεως που ξεκινά με τον Κωνσταντίνο τον Μονομάχο και ολοκληρώνεται αργότερα με τους Σταυροφόρους, μας πληροφορούν τα οδοιπορικά και οι περιγραφές των περιηγητών στους Αγίους Τόπους. Ενδεικτικά αναφέρω: Di Wirzburg G. *Descriptio Terrae Sanctae* 1165, Leipzig 1874; cfr. Tobler σ. 145, 147-149, 151, 152, 154. P.F. Quaresmi OFM, *Elucidatio Terrae Sanctae* 1626, ed. 2a, Venetiis 1881, σ. 280-283, 285, 342-343, 344, 346, 387. Teodorico, *Libellus de Locis Sanctis* 1172, Paris, St-Gallen 1865, σ. 12-15, 19, 20, 25, 26, 28, 30-32. P. Thomsen, *In Zeitschrift des Deutschen Palastina Vereins*, Leipzig 1921, σ. 18-28, 33, 34, 43, 45-47. Sudheim Ladi, *Descriptio T.S.*, AOL, vol.2, Documents, Paris 1884, σ. 80. P.F. Fabri, OP, *Evagatorium in T.S. 1483*, Stuttgart 1843, σ. 33, 336, 337. Poggibonsi Fra Niccolo' Da, OFM, *Libro d'Oltamare 1346-1350*, Bacchi-Bagatti, Gerusalemme 1947, σ. 16, 17, 21. P. Bonifacio di Ragusa, *Liber de perenniculu Terrae Sanctae*, 1577, σ. 280, 282. M. De Vogue Melhior, *Les Eglises de la T.S.*, Paris 1860, σ. 184, 189, 191-196, 215-217, 433. Baldi P. Donato OFM, E.L.S. ed. 2a, Gerusalemme 1955, σ. 662, 663, 684, 699-703, 665, 687, 670. P.E. Horn, OFM, *Ichnographiae Monumentorum T.S. 1727-1744*, ed. 2a (στο εξής: Horn, *Ichnographae*), Hoade-Bagatti, Jerusalem 1962, σ. 133, 117, 118, 121, 71, 72, 74. B. Fra Amico, OFM, *Trattato de Sacri Edifici di T.S.*, Firenze 1619, σ. 41.

42. Η βιβλιογραφία που είναι σχετική με τους Αγίους Τόπους και τα Πανάγια Προσκυνήματα (Πανάγιος Τάφος και Γολγοθάς) έχει ταξινομηθεί από τους ιστορικούς σε δύο μεγάλες περιόδους: Η πρώτη είναι εκείνη που καλύπτει το ιστορικό φάσμα της πρώτης χιλιετηρίδας, δηλ. μέχρι το 1095 μ.Χ., και είναι πολύ σπάνια. Η δεύτερη καλύπτει τη δεύτερη χιλιετηρίδα, δηλ. από το 1095 μ.Χ. μέχρι σήμερα, και είναι πλούσια και ποικίλη. Στο βιβλίο του Reinhold Roehricht, *Bibliotheca Palaestinae*, Berlin 1890, οι πρώτες 20 σελίδες αναφέρονται στην πρώτη χιλιετία, ενώ οι υπόλοιπες 622 σελίδες είναι σχετικές με την ιστορία και την περιγραφή των Αγίων Τόπων, δηλ. των υπολοίπων 800 χρόνων, από το 1095 έως το 1890. Την ταξινόμηση αυτή δέχονται και οι: T. Tobler – A. Molinier, *Itinera et Descriptiones Terrae Sanctae bellis sacris anteriora et lingua Latina exarata*, Genevae 1879 (στο εξής: Tobler-Molinier, *Itinera*) και J. Wilkinson, *Jerusalem pilgrims before the Crusades*, Warminster 1977. Το μεγαλύτερο μέρος των οδοιπορικών έχει γραφτεί από ιερωμένους περιηγητές σε γλώσσα λατινική, αρχαία γαλλική, ρωσική και ελληνική.

43. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Θέμελης, *Ιερουσαλήμ*, τόμ. Β', σ.828-829.

44. «...και αν έλειπε η μεγάλη επιμέλεια του Ισαάκιου του Αγγέλου προφθάσαντος αυτόν (τον Σαλαδινό) μετά πρέσβων και δώρων ούκ είασεν αν μίπε σημείον εις τα Προσκυνήματα και εις όσα έμειναν μοναστήρια και εκκλησίαι έως της σημερινής ημέρας και εκ θεμελίων θα ηφάνιζε τους ναούς του αγίου Τάφου και της Βηθλεέμ...» Δοσίθεου πατρ. Ιεροσολύμων, *Ιστορία των Πατριαρχών της Ιερουσαλήμ*, Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα, Ιεροσολυμικής Σταχυολογίας*, εν Πετρούπολει 1837, τόμ. Β' (στο εξής: Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα*).

του εναντίον του συνασπισμού στις 17 Οκτωβρίου του 1244 στη Γάζα, θα διατάξει την ανοικοδόμηση αλλά και το κλείσιμο του Παναγίου Τάφου. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας Ιωάννης Καντακουζηνός, στέλνει πρεσβεία στο σουλτάνο της Αιγύπτου Nasredin Hasan-ibn el Naser (1347-1351), για να ζητήσει την προστασία των Αγίων Τόπων και την επιδιόρθωση του Ναού της Αναστάσεως και της Βασιλικής της Βηθλεέμ. Η φιλική αυτή σχέση μεταξύ

Κωνσταντινουπόλεως και Αιγύπτου είχε σαν αποτέλεσμα να αποκατασταθούν οι ζημιές που προκάλεσαν οι Χοβαρέσμιοι. Την ίδια πολιτική θα ακολουθήσει λίγο αργότερα και ο διάδοχος του Καντακουζηνού, Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος (1355-1391), για να διασώσει τους Αγίους Τόπους από την οργή του σουλτάνου της Αιγύπτου Saban Asraf (1363-1377). Η δυναστεία των σουλτάνων Μαμελούκων θα διαρκέσει από το 1250 έως το 1517.

